

HZ. ÖMER'İN MÂLÎ DÜZENLEMELERİ: ŞAM BÖLGESİNDEKİ VERGİLER*

Prof. Dr. Abdülaziz DÜRİ**

Çeviren: Halil İbrahim HANÇABAY***

Marmara Üniversitesi, S.B. Enstitüsü, İslâm Tarihi Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi.

ÖZET

Müslümanlar, Suriye'yi fethetmeden önce, bu bölgede Bizans vergi sistemi geçerliliğini devam ettiriyordu. Bu vergi sisteminde topraktan alınan vergi ile özellikle kırsal bölgelerde oturanlardan alınan baş vergisi büyük bir önem arz ediyordu. Köy halkı genellikle verginin ödenmesinden müşterek olarak sorumluydu. Köy meclisi veya kurulu da vergilerin paylaşılmasını ve toplanmasını üstleniyordu. Müslümanlar başlangıçta vergi toplama konusunda bu idarî mekanizmadan faydalanmış olabildiler. Nitekim Nessana Papirüsleri'nden anlaşıldığı üzere köylerdeki vergi tahsilinin köy meclisleri veya kurulları vasıtasıyla devam ettiği görülmektedir. Fakat Hz. Ömer'in, Câbiye'de (m. 638) bölgeyi fetheden komutanlarla görüşmesinden sonra vergilerle ilgili yeni düzenlemeler gerçekleşmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hz. Ömer, Şam, Cizye, Dimaşk, Nessana Papirüsleri.

* Makale ilk defa IV. Uluslararası Bilâd-ı Şam Tarihi Kongresi'nde tebliğ olarak sunulmuş ve "Tanzimâtü Ömer İbnü'l-Hattâb "ed-Darâib fî Bilâdi'ş-Şâm" ismiyle kongrenin bildiriler kitabında (Bilâdu'ş-Şâm fî sadrî'l-İslâm, I-II, el-Câmiatu'l-Ürdüniyye-Câmiatu'l-Yermük, Amman 1987, II, s. 457-467) yayınlanmıştır. Daha sonra aynı isimle *Evrâkun fî't-târih ve'l-hadâra evrâkun fî't-târihi'l-iktisâdî ve'l-ictimâî* (Merkezu dirâsâti'l-vaahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 2009, s. 193-206) adlı kitapta müellifin İslâm iktisat tarihi hakkındaki makaleleriyle birlikte yeniden neşredilmiştir. Parantez içerisinde yer alan bazı kavramların Latince asılları müellife aittir. Mütercime ait notlar köşeli parantez içerisinde veya sonunda "çev." kısaltması ile belirtilmiştir. Tercümede makalenin son neşri esas alınmıştır. Makalenin anlaşılması hususundaki tenkit ve tekliflerinde dolayı hocam Doç. Dr. Nuh Arslantaş'a teşekkür ederim. (çev.)

** 19 Kasım 2010 tarihinde vefat eden Prof. Dr. Abdülaziz Dürî, İslâm dünyasının en tanınmış tarihçilerinden biri kabul edilmektedir. Merhum Dürî, ilkökul ve lise eğitimi Irak'ta tamamladıktan sonra devlet bursu kazanarak üniversite eğitimi için Londra'ya gitmiştir. 1940 yılında London School of Economics and Politics'ten mezun olmuş ve iki yıl sonra Fars tarihi, edebiyatı ve kültürü alanında yaptığı çalışmalarla tanınan meşhur Rus müsteşrik Vladimir Minorsky'nin (ö. 1966) danışmanlığında "Studies on the Economic Life of Mesopotamia in the 10 th. Century A.D." isimli doktora tezini hazırlamıştır. Bu tezi 1948 yılında "Târihu'l-İrâki'l-İktisâdî fî'l-kami'r-râbi'i'l-hicrî" ismiyle yayınlamıştır. Bağdat, Londra, Beyrut Amerikan Üniversitesi gibi üniversitelerde hocalık yapmış olan Dürî, 1969 yılından sonra Ürdün'ün başkenti Amman'a yerleşmiş ve vefâtından kısa bir süre öncesine kadar Ürdün Üniversitesi'nde ders vermiştir. Dürî'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Halil İbrahim Hançabay, "Prof. Dr. Abdülaziz Dürî (1919-2010)", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2010), s. 193-200. (çev.)

*** Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi.

ABSTRACT

Caliph Omar's Financial Arrangements: Taxes in Damascus

Before the Muslim conquest of Syria, there had been the validity of Byzantine tax system. In this system two taxes were very important: land tax which was collected because of land and capitation tax which was collected especially from residents living in rural areas. The peasants collectively were responsible for payment of the taxes. Village council or board undertook apportionment and collection of taxes. In the beginning, the Muslims benefited from this mechanism. Thus, as the Nessana papyries show us the taxes in the villages were being collected by the village councils or boards. However, new regulations about taxes took place after consulting of Caliph Omar with the commanders, conquerors of this region, in Câbiye (A.C. 638).

Key Words: Caliph Omar, Damascus, Land Tax, Capitation, Nessana Papyri.

Hz. Ömer zamanında Şam bölgesinde vergilerle ilgili yapılan düzenlemeyi ele almadan önce bu bölgedeki Bizans vergi sistemine dair bazı ön bilgiler vermek istiyoruz.¹

Bizans'ın vergi sistemi Diokletianos ve Konstantinos'a dayanmaktaydı. Suriye'de ve bilhassa köylerde vergiler iki çeşitti. Birincisi, düzenli vergiler, ikincisi de özel istekler doğrultusunda alınan düzensiz vergilerdi.

Düzenli vergilerin en önemlisi topraktan alınan vergiydi (*tributum soli*) ve toprağın tahmini değerinden belli bir oranda alınıyordu (bu oran yüzde birdir ve daha sonra elde edilen üründen yüzde 12,5 oranında alınmaya başlandı). Diğer vergi ise baş vergisiydi (*tributum cappitis*); hem kadın hem de erkeklerden alınıyordu.

Bununla beraber özel durumlarda yüklenen ek vergiler vardı. Bu vergiler düzenli vergilerden daha ağırdı. Hadrianos dönemindeki [m. 117-138] savaş vergisi, nakdî bir vergi olan taç vergisi (*aurum coronarium*), Roma idaresi ve askeri birliklerin değişen ihtiyaçlarını karşılamak için alınan yiyecek vergisi (*annone militaris*) bunlar arasında sayılabilir. Bu vergi milâdî üçüncü asrın ikinci yarısında imparatorluğun en önemli vergisi haline gelmişti.

Diokletianos (m. 284-305) tahta geçince vergileri tekrar gözden geçirdi. Toprağın ölçülmesini ve insanların sayılmasını emretti. Düzensiz vergilere yönelik bazı düzenlemeler yaptı. Vergi amacıyla araziler genişliğine göre değil de ürün değerine göre eşit parçalara ayrıldı. Bu "*Jugum*"² olarak isimlendirilmek-

¹ Bizans vergi sistemi ile ilgili bkz. *Cambridge Economic History*, I, bölüm: 5, s. 194; F.M. Heichelheim, *Roman Syria, An Economic Survey of Ancient Rome* (ed. Tenny Frank), I-VI, Baltimore MD: John Hopkins Press, 1947, IV, s. 121 ve devamı; Arnold Hugh Marti Jones, *The Later Roman Empire, 284-602: A social, Economic and Administrative Survey*, I-III, Oxford: B. Blackwell 1964; Harold Idris Bell, *Egypt, from Alexander the Great to the Arab Conquest: A Study in the Diffusion and Decay of Hellenism*, Gregynog Lectures 1946 (Oxford: Clarendon Press 1948); Allan Chester Johnson-Louis C. West, *Byzantine Egypt: Economic Studies*, Princeton University Studies in Papyrology, VI, Princeton: Princeton University Press 1949; *Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization*, (ed. Norman H. Baynes-H. St. L. B. Moss) Oxford: Clarendon Press 1948.

² "*Jugum*" bir kişinin faydalanabileceği tarım arazisinin miktarıdır. Bu şekilde her yirmi "*Jugera*" veya bir iker [إيكر] [feddân?] birinci derece, her kırk "*Jugera*" ikinci derece, her altmış "*Jugera*" → →

teydi ve bu parçaların her birinin sabit bir vergi sorumluluğu vardı.

Kırsal bölgede oturanların sayısı tespit edildi ve kişi başına (*caput*) ödenecek vergi birimleri [miktarları] belirlendi. Böylece Şam'da erkekler için 14'den 65 yaşına kadar, kadınlar içinse 12'den 65 yaşına kadar kişi başına vergi konuldu.

Her köy, her gayr-i menkul ve çiftlik bu şekilde vergi amaçlı toprak birimi (veya bu birimin bir parçası) olarak hesaplandı. Baş vergisi de bu şekildeydi. Bu bilgiler sayesinde şehirlerin ve bölgelerin [المقاطعات] yükümlülükleri hesaplanıyordu.

Diokletianos zamanında cizyenin [baş vergisinin] nakdî olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Konstantinos (m. 308-337) zamanında arazi vergisi baş vergisine eklendi. İnsanlarla araziyi bir araya getiren arazi vergisi ile baş vergisinin birleştirilmesi [مجموع الوحدات] (*capitatio-jugatio*) değer belirleme ve bütçe için esas teşkil etmeye başladı. Bu da vergi birliği için insanla arazi arasında bağ kurmak ve kişi ile arazi arasındaki dengeyi olabildiğince korumak anlamına geliyordu. Devletin ısrarla üzerinde durduğu bu durum, artan nüfusun araziyle irtibatlı olması anlamına geliyordu.

Diğer taraftan, güçlü toprak sahipleri devlet tarafından himâye hakkı elde etmişlerdi (*autopragia*). Yani, himâye sahibi kendi köyünün ödemesi gereken vergiyi toplama ve bu vergiyi yerel hazineye doğrudan verme hakkına sahipti. Bir diğer ifadeyle vergi toplayan görevlilerin himâye hakkı elde etmiş kişi üzerinde otoritesi yoktu.

Yerel meclis [المجلس البلدي] vergilerin paylaşılması ve şehre (bölge idare merkezine) bağlı köylerden verginin toplanmasından sorumluydu.

Yerel meclisin denetimi çerçevesinde köy, genel vergi yükümlülüğü olan bir bölgeydi ve bu vergi köy toprakları üzerine paylaştırılıyordu.³ Köy halkı genellikle verginin ödenmesinden müşterek olarak sorumluydu. Köy meclisi veya kurulu da vergilerin paylaştırılmasını ve toplanmasını üstleniyordu.

Vergilerle ilgili en büyük yük çiftçilere ve toprağı işleyenlere yükleniyordu. Arazi vergisi (*jugatio*) sadece tarım arazilerinden alınıyordu, bahçeleri veya gayr-i menkulleri [العقار] kapsamıyordu. Baş vergisi de (*capitatio*) Afrika ve batıdaki bazı vilayetler dışında, sadece kırsal bölgede oturanlardan alınıyordu.

Alınan yeni tedbirler, çiftçilerin (ve çocuklarının) kendi üzerlerine kayıtlı olan topraklara bağımlı olmalarına yol açtı. Bu durum vergilerin toplanmasını kolaylaştırmak ve toprağın işlenmesini garanti altına almak içindi. Vergilerin usulsüz bir şekilde ve baskı yolu ile toplanması birçok çiftçinin nüfuzlu kişilerin himayesine girmesine sebep oldu. Özellikle de bu kişiler [hâmiler] etraftaki top-

→ →
üçüncü derece ziraat arazisi olarak kabul edilmişti. Aynı şekilde her beş birim üzüm bağı, her 220 iyi zeytin ağacı ve dağda yetişen her 450 zeytin ağacı da bir birim "Jugum" olarak kabul edilmişti.

³ İktâlar gibi vergiden muaf tutulan veya özel vergiye tabi olan durumlar köyün hesabına dâhil edilmiyordu.

rak sahibi güçlü kimselerdi. Hâmîler, [küçük] toprak sahiplerinin arazilerini kendilerine bırakmaları (veya göstermelik olarak satmaları) karşılığında vergilerin ödenmesindeki sorumluluğu üstlendiler. Bu şekilde toprağı işleyen kimse-ler ve çiftçiler toprağına bağımlı hale geldiler. Nüfuz sahibi kimselerin kendi mülklerini genişletmek amacıyla himâyeleri altında büyük arazilere veya köylere sahip olmaları milâdî IV. yüzyıl ve sonrasında alışılmış bir durum oldu. Bu sebeple köy yöneticileri [موظفو القرية] bütün otoritelerini kaybediyordu. Köyün düzeni zayıflıyor ve yerel meclisin yükü daha da artıyordu.

İmparatorluk güçleri bu himâye sistemine karşı çıkmalarına ve engellemelerine rağmen milâdî V. asrın başlarında bu fiili düzeni kabullenmek zorunda kaldı.

Araplar başlangıçta vergi toplama konusunda süregelen bu idârî mekanizmadan faydalanmış olabilirler. Ancak bu faydalanma kısmen olmuştur. Daha sonra doğrudan merkezî denetim kurulmuştur. Köylerdeki vergi tahsilinin (Nessana Papirüsleri'nden* anlaşıldığı üzere) köy meclislerinin veya kurullarının vasıtasıyla devam ettiği görülmektedir. Fakat çiftçi, başlangıçta hür kabul edilmiş ve bu durum imtiyazların tamamının ilgasına yol açmıştı. İmparatorluk arazileri, hânedan mensuplarının, savaşta ölenlerin ve şehirlerden göç edenlerin arazileri savâfi** olarak kabul edilmişti.

Rivayetler, Arapların Şam şehirleri ile barış antlaşmalarını hicrî 13 ile 16 [m. 634-637] yılları arasında yaptıklarını göstermektedir. Fakat idaredeki düzenlemeler Hz. Ömer'in Şam'ı ziyaret edip, Câbiye'de h. 17/m. 638 yılında komutanlarla görüşmesinden sonra gerçekleşmiştir. Cizye amacıyla nüfus sayımı h. 18/m. 639-640 yılında yapılmıştır.⁴ Komutanlar, bu şehirlerle bir dizi antlaşmalar yapmışlardır. Bu antlaşmaların bazıları Busrâ, Dimaşk ve Humus'la yapılan antlaşmalar gibi geçici iken, bazıları da sürekli idi. Bunun izleri rivayetlerde görülmektedir.

* Nessana (Nitzana) Filistin'in güney batısında yer alan Bizans'a bağlı bir şehirdir. Nessana'da yapılan kazılar sonucunda şehir sakinlerinin hayatları ile ilgili saklı kalmış bir takım bilgiler ve güneyde bulunan Nabatîlerin eski yerleşim yerlerine dair birinci el belgeler keşfedilmiştir. Kazı raporları üç cilt halinde neşredilmiştir. Bunlardan birincisi şehrin arkeolojisi ve kitabeleri ile ilgilidir. İkincisi ve üçüncüsü ise şehrin yazılı ve yazılı olmayan papirüsleri ile ilgilidir. Birinci cilt Yunan (Greek) ve Nabatî kitabeleri ile ilgili çok kıymetli iki bölüm içermektedir. İkinci cilt, Hristiyan ve Greko-Romen etkisi altındaki Nessana halkının kültürel hayatı ile ilgili bilgiler vermektedir. Casper J. Kraemer tarafından neşredilen üçüncü cilt ise Arap-Bizans ilişkilerine dair bir takım önemli bilgiler sunmaktadır. Nessana papirüsleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. İrfan Şahîd, *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century*, Washington D.C. 1989, s. 143-145. Ayrıca bkz. Rachel Stroumsa, *People and Identities in Nessana*, Duke University, Durham 2008. (çev.)

** Sâfiye kelimesinin çoğulu olan savâfi, terim olarak doğrudan devlet başkanının tasarrufunda bulunan sahihsiz topraklar ve işletmeler anlamına gelmektedir. Hz. Ömer döneminde, fethedilen topraklarla ilgili düzenlemeler sırasında savâfi arazilerin durumu tekrar gündeme gelmiştir. Genellikle büyük şehirlerin çevresindeki verimli bölgelerde yer alan ve eskiden daha çok hânedan mensuplarının elinde bulunan bu araziler "savâfi'l-esfâr" şeklinde de isimlendirilmiştir. Bu topraklar için öncelikle yeni bir divan kurulmuş ve bu divanda gelirleri savaşanlara fey olarak dağıtılıp mülkiyetleri devlete ait kılmak suretiyle satışı yasaklanmıştır. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Demirci, "Savâfi", *DİA*, XXXVI, 184. (çev.)

⁴ Süryânî Patrik Mihâil Vekâyinâmesi, II, varak: 3, s. 426.

Rivayetlerin incelenmesinde kaynağının bilinmesi oldukça önemlidir. Çünkü bu rivayetlerin bazıları Şam -yerel-; bazıları ise Irak ve Medine kaynaklıdır. Bu sebeple söz konusu durum rivayetlerin değerlendirilmesinde önem arz etmektedir.

Bu rivayetlerde şehirlerin sulh yoluyla, kırsal bölgelerin de savaş [عونة] yoluyla fethedildiğine dair işaretler tekrarlanmaktadır.⁵ Ebû Yusuf, bu konuya değinmekte; köylülerin ve köy sakinlerinin de şehrin halkı olduğunu belirtmektedir.⁶ Bunun gibi işaretler vergilerin tanzim edilmesine dair bir gerçeği ifade etmektedir: Şam bölgesinde ziraat arazilerinin sulanması esasen düzenli su kanallarına değil, yağmur sularına dayanıyordu. Bundan dolayı Sevâd'da olduğu gibi arazi üzerine sabit vergiler takdir edilmemişti. Aksine bu vergiler ürünün durumuna göre belirleniyor; vergi takdirinde ürün esas alınıyordu. Rivayetlerde bu duruma "güçleri yettiğince" şeklinde işaret edilmektedir.

Arapların vergiler konusunda mahallî uygulamalardan faydalandığı anlaşılmaktadır. Fakat rivayetlerin tamamının (cizye ayetine uygun olarak) cizye sorumluluğunu vurgulamasına rağmen fetihlerden önce Şam bölgesinde cizyenin olmadığı görülmektedir. Aynı şekilde haracın takdirinde ölçü biriminin cerîb* olduğu anlaşılmaktadır. Bu da Abdülmelik'in toprak reformunu açık bir şekilde göstermektedir.⁷

Şehirlerle yapılan antlaşmaların şehirleri, köyleri ve idarî bakımdan kendisine bağlı kırsal bölgeleri kapsadığı anlaşılmaktadır. Nitekim yerel meclisler Bizans idaresinde vergilerin toplanmasından sorumluydu.⁸ Belki bu durum bazı rivayetlerin muhtevasını anlamaya yardımcı olabilir.

⁵ Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm şöyle söylemektedir: "Dimaşk şehrini Halid b. Velid sulh yoluyla fethetmiştir." Buna ilave olarak, "Şam şehirleri arazileri haric sulh yoluyla ele geçirilmiştir." Bkz. Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk* (nşr. Selâhaddin Müneccid), I-X, el-Mecmeu'l-ilmî el-Arabî, Dimaşk 1951-1975, I, 157.

⁶ Ebû Yusuf şöyle söylemektedir: "Köylere ve köy sakinlerine gelince; onlardan hiç biri her hangî bir direnç göstermediler, ancak şehirleri fethedilince 'biz de şehirlerimiz ve reislerimiz gibi muamele görmek istiyoruz' dediler." Bkz. *Kitâbu'l-harâc*, el-Matbaatu's-selefiyye, Kahire [ty.], s. 23.

* Cerîb, Hz. Ömer zamanından itibaren İslâm dünyasında alan ve hacim ölçüsü olarak kullanılmıştır. Hatta Hz. Ömer'in Sevâd (Irak) bölgesindeki âmilleri haraç vergisi için toprakların yüzölçümünde cerîbi esas almıştır. Mısırlı araştırmacı Reyys, kaynaklardaki bilgilere dayanarak İslâm'ın ilk yıllarında alan ölçüsü olarak cerîbin büyüklüğünün 1366,0416 m² olduğunu ortaya koymuştur. Fakat daha sonraki dönemlerde bölgelere göre bu miktarda bir takım farklılıklar olmuştur. Hacim ölçüsü olan cerîbin yine Hz. Ömer döneminde fey gelirlerinin dağıtımında kullanıldığı görülmektedir. Halife, müslüman olan herkese aylık iki cerîb ağırlığında yiyecek dağıtmıştır. Reyys, hacim ölçüsü olarak bir cerîbin 132 litre olduğunu fakat bölgelere göre 29,5 litre ile 138 litre arasında değişik ağırlıklarda kullanıldığını söylemektedir. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "Cerîb", *DİA*, VII, 402. Ayrıca bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri* (trc. Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990, s. 81.(çev.)

⁷ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 24.

⁸ Meselâ Ezdî, Humus'la yapılan sulh ile ilgili şunları söylemektedir: "Humus halkının hepsiyle cizye vermek üzere anlaştılar." Bkz. *Târîhu fûtûhi's-Şâm* (nşr. Abdülmunim Âmir), Müessesetu sicili'l-Arab, Kahire 1970, s. 141; Daniel Dennet, *el-Cizye ve'l-İslâm* (trc. Fevzi Fehim Câdullah), Dârü mektebeti'l-hayât, Beyrut 1960, s. 96-97; Donald Routledge Hill, *The Termination of Hostilities in the Early Arab Conquest*, A. D. 634-656, London: Luzac 1971, s. 83.

Şimdi bu rivayetlere bakalım.

1. Busrâ

Belâzurî bu konuda şöyle rivayet etmektedir: “*Busrâ emiri, müslümanlarla yiyecek, zeytinyağı ve sirke ödemek şartıyla antlaşma yaptığını zikredip bu hususta Hz. Ömer’den kendisine bir vesika yazmasını istedi. Ebû Ubeyde onun bu sözlerini yalanladı ve: ‘Biz onunla müslümanların onların kışlıklarından faydalanmaları üzerine anlaşmıştık.’ dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer, servetlerine göre cizye, topraklarına göre de haraç vergisi koydu.*”⁹ Bu durum, birinci antlaşmanın savaşanları erzak açısından desteklemek maksadıyla geçici olarak uygulandığını göstermektedir. Belâzurî’de (bazı râvilerden aktarılan) Busrâ halkının ergenlik yaşına girmiş her kişi için bir dinar ve bir cerîb buğday ödemesi şartıyla antlaşma yaptığını ifade eden bir rivayet yer almaktadır.¹⁰ Taberî’de Busrâ halkının müslümanlarla “cizye vermek” şartıyla antlaşma yaptığı ifade edilmektedir.¹¹ Aynı kaynakta Medâinî’den aktarılan rivayette ise “*Halid’in onlarla kişi başına her yıl için bir dinâr ve bir cerîb buğday vermeleri üzerine antlaştığı*” zikredilmektedir.¹²

Daha sonra Belkâ bölgesindeki Meâb¹³, Ezriât ve Uman’la¹⁴ da tıpkı Belkâ’nın antlaşması gibi antlaşma yapıldı.

2. Dimaşk

Dimaşk’la ilgili rivayetler karmaşık bir yapı arz etmektedir. Halid b. Velid’in Dimaşk halkıyla yapmış olduğu antlaşmada kendilerine emân verildiği ve cizyelerini ödedikleri sürece onlara iyi davranılacağı bilgisi yer almaktadır.¹⁵ İbn İshâk’ın aktarmış olduğu rivayet, Dimaşk’la yapılan antlaşmanın cizye üzerine olduğunu göstermektedir.¹⁶

İbn A’sem, müslümanların bu antlaşmada bir miktar cizye aldığını zikreder: “*Onların antlaşmaları 100 bin dinar olup, bunun dışında ergenlik çağına girmiş bir kişi için [عتم] her sene dört dinar ve kadınlar için de iki dinar ödemeleri üze-*

⁹ Cezire şeyhlerinden aktarılan rivayettir. Bkz. Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu’l-büldân*, Şirketü tab’îl-kütübi’l-Arabiyye, Kahire 1901, s. 113; İbn Asâkir şöyle söylemektedir: “*Busrâ şehri cizye üzerine antlaştı. Şam’da ilk cizye Ebûbekir zamanında konulmuştur.*” Bkz. *Târîhu medîneti Dimaşk*, I, 138.

¹⁰ Belâzurî, *Fütûh*, s. 113, Kudâme b. Cafer, *el-Harâc ve sinâ’atu’l-kitâbe* (Yazma), 134b, 134.

¹¹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu’r-rusul ve’l-mülûk* (nşr. Michael Jan de Goeje), Brill, Leiden 1879-1901, I, 2125.

¹² Taberî, *Târîh*, I, 2127. Ebû Ubeyde’nin yerine Halid b. Velid’e işaret edilmesinde bir karışıklık vardır.

¹³ Belâzurî, *Fütûh*, s. 113; Kudâme b. Cafer, *el-Harâc*, s. 125.

¹⁴ Belâzurî, *Fütûh*, s. 126; Kudâme b. Cafer, *el-Harâc*, s. 125 ve devamı.

¹⁵ Belâzurî, *Fütûh*, s. 121; Muhammed Hamîdullah, *Mecmû’atu’l-vesâiki’s-siyâsiyye fi’l-ahdi’-nebevi ve’l-hilâfeti’r-râşide*, Lecnetü’t-te’lif ve’t-terceme ve’n-neşr, Kahire 1941, s. 457, (52. doküman).

¹⁶ Taberî, *Târîh*, I, 2146; Ezdî, *Târîhu fütûhi’ş-Şâm*, s. 106; Hamîdullah, *Mecmû’atu’l-vesâik*, s. 472.

rineydi.”¹⁷ Cizyenin ayrıntıları kabul edilebilir olmasa da miktarına dair işaret doğrudur. Savaşanların ihtiyacı için bu miktar cizye yerine peşin ödeniyordu. Ezdî ise bunu şu şekilde vurgulamaktadır: “*Ebû Ubeyde, Yermuk yönüne doğru Dimaşk'tan ayrılmadan önce, Suveyd b. Kulsûm el-Kureşî'ye Dimaşk halkından almış olduğu vergiyi iade etmesini emretmişti. Zira bu kişiler kendilerine emân verilerek antlaşma yapılmış kimselerdi.*”¹⁸ Yermûk'tan sonra Dimaşk tekrar fet-hedilerek antlaşması yenilenmişti.

Kûfeli bir ahbârî [tarihçi] olan Seyf b. Ömer şöyle rivayet etmektedir: “*Ebû Ubeyde, Dimaşk'la yapılan antlaşmada her erkeğe bir dinar yükledi ve her cerîb araziden de bir cerîb buğday veya arpa aldı.*”¹⁹ Burada Seyf'in Sevâd'da biri kişi başına, diğeri de arazinin yüzölçümüne göre yüklenen belirli bir vergiyle ilgili takip edilen vergi toplama usûlünden etkilendiği anlaşılmaktadır. Dinar ve cerîb baş vergisi olmasına rağmen Seyf, bu ikisini iki ayrı vergi olarak kabul etmiştir. Bir başka rivayette şöyle söylemektedir: “*Dimaşk'la yapılan antlaşma dinar ve gayr-i menkullerin paylaşımı üzerinedir. Herkesten bir dinar... Rahibe ve sulhe bağlı kalan kişiye her bir cerîb arazi için bir cerîb yüklendi.*”²⁰ Seyf, rivayet'in ikinci kısmında bir önceki rivayette geçenleri tekrar etmektedir. Birinci kısım da ise görüldüğü kadarıyla her hangi bir sınırlama olmaksızın kırsal bölge-den genel bir şekilde bahsetmektedir.

İbn Asâkir, isnadları toplu bir şekilde vererek şöyle söylemektedir: “*Halid, Dimaşk halkıyla iki dinar ve bir miktar yiyecek; bazılarıyla da güçlerinin yettiği kadarını ödemeleri karşılığında antlaşma yaptı. Eğer mal artarsa vergi sorumlulukları da artacaktır. Eğer azalırsa bu vergi yükü onlardan düşecektir.*”²¹ Bu rivayet, fetihlerin bitmesinden sonraki dönemin ardından yapılan düzenlemelere işaret etmektedir. Rivayet'in ikinci kısmı kırsal bölgedeki arazi üzerine yüklenen vergiye işaret etmesine rağmen birinci kısmı cizyeye işaret etmektedir. Fakat bu rivayet, nakdî kısmı dolayısıyla zayıftır.

İbn Asâkir'in, zengin olduklarında arttırılmayacak, fakir olduklarında²² da azaltılmayacak sabit bir miktar üzerine Dimaşk'la yapılan antlaşmayla ilgili aktarmış olduğu malumata gelince; şayet bununla nakdî cizyenin sabitleştirilmesi kastedilmişse daha sonra göreceğimiz üzere, burada böyle bir işaret bulunmamaktadır.

Belâzurî, Halid b. Velid'in Dimaşk halkıyla, adam başına bir dinar cizye ve müslümanlara yiyecek olarak bir cerîb buğday, sirke ve zeytinyağı vermeleri

¹⁷ Ebû Muhammed Ahmed b. Muhammed b. A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-fütûh*, I-VI, Vizâretü'l-maârifî'l-Hindiyye, [y.y.] 1388, I, 160.

¹⁸ Ezdî, *Târîhu fütûhi's-Şâm*, s. 160.

¹⁹ Taberî, *Târîh*, I, 2109.

²⁰ Seyf'in rivayeti için bkz. Taberî, *Târîh*, I, 2154; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, I, 150.

²¹ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, I, 510, *Tehzibu târîhi Dimaşki'l-Kebîr*, I, 150.

²² İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, I, 510, 530.

üzerine antlaştığını bildiren bir rivayet aktarmaktadır.²³ Bu rivayet, antlaşmanın* gereği ile kısa süre sonra yürürlüğe giren düzenlemeler arasında bir ayırım yapmamaktadır.

Yine Belâzurî'nin Suriye ile ilgili el-Evzâî'den aktardığı bir rivayette ise Hz. Ömer'in başlangıçta antlaşmanın gerektirdiği şekilde cizyeyi her şahıs için bir cerîb ve bir dinar olarak belirlediği ifade edilir.²⁴ Fakat vergilerle ilgili düzenlemeler h. 16/637 yılından sonra gerçekleşmiştir.

3. Humus

Rivayetler Humus'la yapılan ve sadece belirli bir miktar para alınmakla yetinilen ilk anlaşmaya işaret etmektedir. Nitekim Ebû Mihnef, Humus halkının Ebû Ubeyde ile 170 bin dinar karşılığında antlaştığını belirtmektedir. Ezdî ise şöyle söylemektedir: “Müslümanlar, Humus halkıyla Humus'un arazilerinin tamamı üzerine onların 170 bin dirhem vermeleri karşılığında antlaştılar.”²⁵ İbnü'l-Kelbî, Ebû Ubeyde'nin Humus halkını muhasara altına aldığını; bunun üzerine “onların kendi malları, canları, kiliseleri ve toprakları üzerine 170 bin dinar karşılığında antlaşma talep ettiklerini” nakletmektedir.²⁶ Ya'kûbî ise Ebû Ubeyde'nin onlarla bütün toprakları karşılığında 170 bin dinar haraç vermeleri üzerine antlaşma yaptığını zikretmektedir.²⁷ Ya'kûbî, burada “haraç” tabirini genel cizye anlamında kullanmıştır.

İbn A'sem “170 bin dirhemi peşin vermeleri, ergenlik çağına giren herkes için de yıllık dört dinar cizye ödemeleri ve şayet bir müslüman gelirse kendisini misafir olarak ağırlamaları” karşılığında antlaşmanın yapıldığını söyleyerek bu konuda tek kalmaktadır.²⁸

Müslümanlar, Yermûk savaşından önce Humus'tan ayrıldıklarında, Ebû Ca'fer ed-Dımaşkî ve Ezdî'nin rivayetlerinde geçtiği üzere, daha önce vergi olarak aldıkları cizyeyi kendilerine iade etmişlerdir.²⁹

Yermûk'ten (h. 15/m. 636) sonra Humus'la ikinci defa antlaşma yapılmıştır. Belâzurî, Ebû Ubeyde'nin Humus halkıyla tıpkı Ba'lebek antlaşmasına benzer bir şekilde yani cizye ve haraç üzerine antlaşma yaptığını zikretmektedir.³⁰ Antlaşmanın –cizye ve misafir olarak ağırlama şeklindeki- esaslarının değiştiği

²³ Belâzurî, *Fütûh*, s. 124.

* Metinde yer alan “الصلح” kelimesi muhtemelen baskı hatasından kaynaklanan bir sebeple “الصح” şeklinde yazılmıştır. (çev.)

²⁴ Belâzurî şöyle zikretmektedir: “Başlangıçta Şam'daki cizye her şahıs için bir dinar ve bir cerîbti.” Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 124; Kudâme b. Cafer, *el-Harâc*, s. 128a

²⁵ Belâzurî, *Fütûh*, s. 130; Ezdî, *Târîhu fütuhî'ş-Şâm*, s. 130; Hamîdullah, *Mecmû'atu'l-vesâik*, s. 467-468.

²⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), I-II, Matbaatu'l-âdâb, Necef 1967, s. 99.

²⁷ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-III, el-Mektebetü'l-murtazaviyye, Necef 1358/1939, s. 99, 160.

²⁸ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-fütûh*, s. 216.

²⁹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 131; Hamîdullah, *Mecmû'atu'l-vesâik*, s. 470.

³⁰ Ba'lebek antlaşması hakkında bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 130-131.

görülmez. Ya'kûbî ve Belâzurî, bir rivayette Humus'a yüklenen verginin haraç, yani cizye olduğunu zikretmektedir.³¹ Saîd b. Bitrîk, Humus'la, Dimaşk ile yapılan antlaşmaya benzer bir antlaşma yapıldığını belirtmektedir.³² Bu durum Humus'la yapılan antlaşmanın cizye esası üzerine devam ettiğini göstermektedir.

Taberî, Gassân ve Balkîn şeyhlerinden bir rivayet aktarmaktadır. Rivayet, Ebû Ubeyde'nin bazılarıyla fakirleşip zenginleşmelerine bakılmaksızın Dimaşk'la yapılan antlaşmaya benzer şekilde, bir dinar ve her bir cerîb [arazi] için buğday; bazılarıyla da güçlerinin yettiği ölçüde vermeleri üzerine antlaşma yaptığını zikretmektedir. Eğer şahsın malı artarsa vergisi artacak, malı azalır ise vergisi de azalacaktır. Taberî daha sonra şunları ilave etmektedir: "Aynı şekilde Dimaşk ve Ürdün'le yapılan antlaşmada zenginleşseler de fakirleşseler de bazılarına belirli bir vergi yüklenirken; bazıları ise güçlerinin yettiği ölçüde sorumlu tutuldu."³³ Esasen bu, daha sonraki düzenlemeleri gösteren bir rivayettir. Güç yetirebilme, toprağa yüklenen haraçla ilgiliyken cizye başlangıçta bir dinar ve bir cerîble sınırlıydı,³⁴ yani sabitti. Bu durum da vergilerle ilgili düzenlemelerden sonra gerçekleşmiştir.

Ya'kûbî, Halep, Kınnesrin ve Menbic ile Humus'un antlaşma şartlarına benzer bir şekilde antlaşma yapıldığını zikretmektedir.³⁵ Ebû Ubeyde, Antakya ile antlaşma yaptı. Onlara emân verdi ve ergenlik yaşına girmiş her bir kişiye bir dinar ve bir cerîb vergi yükledi.³⁶ Belâzurî, Ebû Ubeyde'nin Hamâ halkıyla başları için cizye, toprakları için de haraç ödemeleri şartıyla, daha sonra Şeyzer ve Fâmiye halkıyla da benzer şartlar üzerine antlaşma yaptığını zikretmekte³⁷ ve Ba'lebek halkının cizye ve haraç üzerine antlaştığını belirtmektedir.³⁸

Taberî, Seyf'ten aktardığı bir rivayette Şurahbil'in komutasındaki müslümanların, Taberiyye halkıyla Dimaşk antlaşmasındaki şartlar üzerine antlaşma yaptığını; her sene kişi başına bir dinar; her bir cerîb araziye de bir cerîb buğday veya arpa (yani ürün) yüklediklerini zikretmektedir.³⁹ Bu, Seyf'in cizyeden anladığının dinar ve cerîb olduğunu göstermektedir. Belâzurî, Şurahbil b. Hase-ne'nin Ürdün'ün bütün şehirlerini ve kalelerini bu antlaşmaya göre fethettiğini zikretmekte ve Beysân, Sûsiyye, Efîk, Ceraş, Beytü Re's, Kades ve el-Cûlân'ı da

³¹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 131; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 161.

³² Denet, *el-Cizye ve'l-İslâm*, s. 102; Saîd b. Bitrîk, *et-Târîhu'l-mecmû' ale't-tahkîk ve't-tasdik* (nşr. Luvîs Şeyho), Matba'atu'l-âbâi'l-yesüyyîn, I-II, Beyrut 1905-1909, s. 16.

³³ Taberî, *Târîh*, I, 2392.

³⁴ Taberî rivayetlerinde cerîbin dinardan ayrıldığı görülür. Bu rivayetlerde buğday cerîbi [جريب الطعام] toprak cerîbi [جريب الأرض] olarak kabul edilmiştir.

³⁵ Kınnesrin'le ilgili olarak Ya'kûbî, *Târîh*, II, 161; Belâzurî, *Fütûh*, s. 144. Belâzurî, Menbic'le yapılan antlaşmanın Antakya antlaşmasıyla, Dülük'le yapılan antlaşmanın da Menbic antlaşması ile aynı olduğunu zikretmektedir (s. 144).

³⁶ Belâzurî, *Fütûh*, s. 147.

³⁷ Belâzurî, *Fütûh*, s. 131, Kudâme b. Cafer, *el-Harâc*, s. 140a.

³⁸ Belâzurî, *Fütûh*, s. 130.

³⁹ Taberî, *Târîh*, I, 2158.

saymaktadır.⁴⁰

Belâzurî, müslümanların Fihl'i kuşattıklarında şehir halkının şahıs başına cizye ve toprakları için de haraç ödeme karşılığında emân istediklerini belirtmektedir.⁴¹ Belâzurî, burada cizye ve haraca işaret ederken Ezdî ve Ya'kûbî ise Fihl halkının üzerine cizyenin yüklenmesine işaret etmektedir.⁴² Gayet açıktır ki, Ezdî ve Ya'kûbî antlaşmaya, Belâzurî ise vergilerle ilgili düzenlemelerden sonra gerçekleşen duruma işaret etmektedir.

Belâzurî, Filistin ile ilgili olarak Amr b. el-Âs'ın Gazze, Sebaste ve Nablus halkıyla başları için cizye, toprakları için de haraç vermeleri karşılığında antlaşma yaptığını bildirmektedir. Bu antlaşma, Yafâ, Beyt Cibrîn, Amevâs, Refah ve Lud⁴³ şehirleri ile de gerçekleşmiştir. Fakat Taberî, Seyf'ten aktardığı rivayette sadece cizyeye işaret etmekte ve şöyle söylemektedir: “*Tıpkı Şam şehirlerinin verdiği gibi Lud halkı ve onlarla birlikte olan Filistin halkı da cizye vermekle sorumludur.*”⁴⁴ İlyâ [Kudüs] ile ilgili olarak da aynı şey geçmektedir. Belâzurî'de “*sonra İlyâ halkı Şam şehirleri ile yapılan antlaşmalar gibi cizye ve haraç ödeme karşılığında Ebû Ubeyde'den antlaşma ve emân istediler*” ifadesi yer alırken,⁴⁵ Taberî ise şöyle söylemektedir: “*Medâin halkı gibi İlyâ halkı da cizye vermekle yükümlüdür.*”⁴⁶

Belâzurî, Lâzikiyye'nin fethinden bahsetmiş, halkının az veya çok olduğuna bakılmaksızın haraç vermekle yükümlü tutulduklarını zikretmiştir.⁴⁷ Ayrıca Hişâm b. Ammâr'dan Şam kaynaklı bir rivayet nakletmiştir: “*Ebû Ubeyde, Filistin ve Ürdün'deki Sâmîrîlerle antlaşma yaptı. Baş vergisi cizyelerinin yerine müslümanlara casusluk ve rehberlik yapacaklardı. Ebû Ubeyde de onlara topraklarını geri verecekti.*”⁴⁸ Müslümanlara hizmet ettikleri için Samîrîlere müsamaha gösterildiği açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Fakat Lâzikiyye'ye gelince, belki de şehrin korunaklı olması ve doğal yapısı burayla yapılan ittifakın şekline etki etmiştir.

Busrâ, Dimaşk ve Humus'la yapılan ilk antlaşmaların cizye karşılığında olması, bu çerçevede müslümanların savaşanların giderlerini karşılamak için nakdî veya aynî meblağlar almaları, Dimaşk ve Humus'da savaş zaruretleri gereği bu iki şehirden geri çekilme söz konusu olduğunda müslümanların aldıkları vergileri iade etmeleri dikkat çekici bir husustur.

Sulh antlaşmaları dört komutanla yapılmış olsa da-Halid, Ebû Ubeyde, Amr

⁴⁰ Belâzurî, *Fütûh*, s. 116.

⁴¹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 115.

⁴² Hamîdullah, *Mecmû'atu'l-vesâik*, s. 465; Ya'kûbî, *Târîh* II, 160; Ezdî, *Târîhu fütûhi's-Şâm*, s. 140.

⁴³ Belâzurî, *Fütûh*, s. 138; Kudâme b. Cafer, *el-Harâc*, s. 140a -141b.

⁴⁴ Taberî, *Târîh*, I, 2407, Kitâbu Ömer.

⁴⁵ Belâzurî, *Fütûh*, s. 138; Kudâme b. Cafer, *el-Harâc*, s. 141a.

⁴⁶ Taberî, *Târîh*, I, 2406.

⁴⁷ Ebû Hafs ed-Dimaşkî'den aktarılan bu rivayet için bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 133.

⁴⁸ Belâzurî, *Fütûh*, s. 157.

b. el-Âs, Şurahbil b. Hasene- hepsinde tek bir usûl takip edilmiştir: Antlaşmaların hepsinde bölge halklarına cizye yüklenmiştir. Cizye başlangıçta kişi başına bir dinar ve bir cerîbti. Sakal tıraşı olan [ergenlik çağına giren] herkese yüklenmiş; kadınlar ve çocuklar bundan muaf tutulmuştu.⁴⁹ Cizye hem şehirlerde hem de kırsal bölgelerde yaşayanlara yüklenmişti.

Fetih tamamlanınca, Hz. Ömer'in Câbiye'ye gelmesinden hemen önce h. 17-18/[m. 638-639] yıllarında askerî birliklerin tayini, askerî ihtiyaçların [vergi olarak] yüklenmesiyle bölgede idârî düzenlemeler başlamış oldu. Aynı şekilde müslümanlar için sürekli gelir kaynağı olması ve cihada yönelmeleri için fethe edilen arazilerin vakıf olmasına karar verildi.⁵⁰ Sevâd'da olduğu gibi nüfus sayımı ve arazilerin ölçülmesinin idaredeki düzenlemelerden önce yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Süryânî Patrik Mihâil şöyle söylemektedir: "Ömer, bölgenin her tarafında kişi başına sahip olunan malın sayımının yapılmasını emretti. Baş vergisi m. 639-640 yani h. 18 yılında hıristiyanlara yüklendi."⁵¹ Aynı şekilde Theophanes'in zikrettiği gibi Herakleios'un iktidarının otuzuncu [m. 640] yılında, Hz. Ömer, hâkimiyeti altındaki her bölge ve arazide sadece kişi açısından değil, meyve veren ağaçlar ve ekinler açısından da sayım yapılmasını emretti.⁵² Bundan sonra şehirlere ve köylere tek bir çeşit cizye yüklendi. Bunun miktarı da kişi başına bir dinar, iki medy* [مدیان] buğday, iki kıst** [قسطان] yağ ve sirkeydi. Bu vergiden kadınlar ve çocuklar muaf tutuldu.⁵³ Arazi üzerine de haraç vergisi konuldu. Fakat bu haraç vergisi sabit değildi; miktarı, arazi ve ekinin durumuna ve sulanıp sulanmamasına göre değişiyordu.⁵⁴

Hz. Ömer'in şehirlerin ödemesi gereken cizyeyi tekrar gözden geçirdiğine dair bir takım işaretler bulunmaktadır. Hz. Ömer, bunu yaparken Sevâd bölgesinde olduğu gibi cizyeyi nakdî hale getirmiş ve şahısların mali durumuna göre üç seviyede tasnif etmiştir. Kırsal bölgede ise (ekine göre) olduğu gibi bırakmıştır.⁵⁵

⁴⁹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 113, 124; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, I, 517, 573.

⁵⁰ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, I, 576-578, 582, 585.

⁵¹ Bkz. Süryânî Patrik Mihâil Vekâyinâmesi, varak: 3, s. 426; Dennet, *el-Cizye ve'l-İslâm*, s. 108.

⁵² Dennet Mervân (yayınlanmamış doktora tezi), s. 38.

* Medy (مدی), 22,5 sa miktarındaki bir ölçektir. Hanefîlere göre 75,645 litre = 73383,57 gram, genel kabule göre ise 61,83 litre = 48870 gramdır. Bkz. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 353. (çev.)

** Kıst (قسط), Hanefîlere göre yarım sa = 1,680 litre = 1630,75 gramlık; diğer fıkıh ekollerine göre 1,374 litre = 1086 gramlık bir ölçü birimdir. Bkz. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 309. (çev.)

⁵³ Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 124, 183-186; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 23; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *el-Emvâl* (nşr. Hâmid el-Fakî) I-IV, Kahire 1353/1934, s. 39 ve devamı. Bazı rivayetler üç kıst yağ olduğunu zikretmektedir. Fakat Nessana Papirüsleri bunun iki kıst olduğunu teyid etmektedir.

⁵⁴ Belâzurî, *Fütûh*, s. 173, 188.

⁵⁵ Belâzurî'deki (*Fütûh*, s. 124) rivayet şöyledir: "Ebû Ubeyd-Hişâm b. Ammâr b. el-Velîd b. Müslim ve el-Evzâi yoluyla rivayet edilmiştir: Başlangıçta Şam'daki cizye kişi başına bir cerîb ve bir dinardı. Daha sonra Ömer b. el-Hattâb, kendilerinde altın olanlara dört dinar, gümüş olanlara da kırk dirhem cizye yükledi. Ayrıca o ehl-i zimmeyi çok zengin, çok fakir ve orta halli olarak sınıflandırdı." →

Fıkıh kitaplarında yansımaları bulunan rivayetlerde bir takım problemlerle karşılaşmaktayız. Çünkü o dönemde kırsal bölgeler idarî bakımdan şehirlere tâbî olduğu halde⁵⁶ şehirlerin sulh yoluyla; köylerin ve kırsal bölgelerin de savaş yoluyla [عنوة] ele geçirildiğine dair bir bilgi tekrarlanmaktadır.⁵⁷ Fakat bu bilgilerin delalet ettiği hususlar vardır. Zira şehirlerdeki vergiler sabittir. Buradan hareketle toprağın sulh yoluyla alındığına bir işaret vardır. Kırsal bölgelerdeki (toprak üzerindeki) vergiler ise bu bölgelerde yaşayanların tâkatlerine göre tespit edilmiştir. Buradan hareketle de toprağın savaş yoluyla ele geçirildiğine bir işaret vardır.⁵⁸

İmparatorluk arazileri, hânedan mensuplarının, savaşta ölenlerin ve şehirlerden göç edenlerin arazileri müslümanlar için savâfî olarak kabul edilmişti. Bu arazilerden bir kısmı şahıslara veya kabilelere verilmişken; geri kalanı da elde edilen ürünün oranında zirâî ortakçılık [müzâra'a] yoluyla verilmiştir.⁵⁹

Başlangıçtan beri ehl-i zimme, yolunu kaybedene yol göstermek ve kendilerine uğrayan –elçi ve yoldan geçen- müslümanları üç gün misafir etmekle yükümlüydü. Ezdî'de şöyle geçmektedir: “Bir gün ve bir gece.” Fakat bu, fetihlerden ve vergilerle ilgili düzenlemelerden sonra kaldırıldı.⁶⁰

Nessana Papirüsleri'nden (h. 54-57/[m. 673-676]) bir köyün aynî ve nakdî olarak cizye ödeme sorumluluğunun müşterek olduğu ve meclisin veya köyün ileri gelenlerinin oluşturduğu bir komisyonun vergileri toplamakla görevli olduğu anlaşılmaktadır. Köylerde cizyenin aynî ödenmesinin yanında yiyecek-giyecek veya savaşanların erzâkını [أرزاق القتالة] temin yoluyla ödendiğine de işaret edilmektedir. Bu da kişi başına iki medy buğday ve iki kış yağdır. Yiyecek-içecek iki ayda bir toplanmaktaydı ve bunda bazen bir gecikme olabiliyordu. Savaşanların erzâkı ise iki ay için aynî; sonraki iki ay için de idarenin belirlediği ortalamaya uygun bir şekilde nakdî olarak toplanmaktaydı (15 medy buğday+15 kış yağ=bir dinar veya bir nümisma [نومسما]).⁶¹

Kaynaklar*

» BAYNES, Norman H.- MOSS, H. St. L. B. (ed.) *Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization*, London, 1920, s. 179.

Ayrıca bkz. Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 23; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, I, 179.

⁵⁶ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 23.

⁵⁷ Dimaşk'la ilgili olarak “Ebû Ubeyde, şehir halkıyla bunun üzerine anlaşta. Diğer arazileri savaş yoluyla aldı.” Bkz. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, I, 178. Humus “Arazilerinin geri kalanını savaş yoluyla aldı.” Bkz. Halife b. Hayyât, *Târîh* s. 99. Kinnesrîn “Müslümanlar arazilerini ve köylerini ele geçirdi.” Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 144. Ayrıca bkz. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, I, 124. Ezriât “Ezriât'ın emiri müslümanların yanına geldi ve Busrâ ile yapılan antlaşmaya göre sulh yapılmasını istedi. Ayrıca el-Besenîye topraklarının hepsinin haraç arazisi olmasını talep etti.” Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 126.

⁵⁸ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 23; Belâzurî, *Fütûh*, s. 175-186; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, I, 589.

⁵⁹ İbn Asâkir, *Tehzîbu târîhi Dimaşk'l-Kebîr*, I, 181-182.

⁶⁰ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, I, 150,179; el-Evzâi, *Târîhu fütûhi's-Şâm*, s. 131.

⁶¹ Bkz. C. J. Karmer, *Excavations at Nessana, Non-Literary Papyrii*, III, Princeton: Princeton University Press 1958.

* Makalenin aslında olmayıp tarafımızdan eklenmiştir. (çev.)

- vilization*, Oxford: Clarendon Press 1948.
- » BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahyâ (ö. 279/892), *Fütûhu'l-büldân*, Kahire: Şirketü tab'i'l-kütübî'l-Arabiyye 1901.
  - » BELL, Harold Idris, *Egypt, from Alexander the Great to the Arab Conquest: A Study in the Diffusion and Decay of Hellenism*, Oxford: Clarendon Press 1948.
  - » DENNET, Daniel, *el-Cizye ve'l-İslâm* (Arapça'ya trc. Fevzi Fehîm Câdullah), Beyrut: Dâru mektebeti'l-hayât 1960.
  - » EBÛ YUSUF, Yakûb b. İbrahim (ö. 182/798), *Kitâbu'l-harâc*, Kahire: el-Matba'atu's-selefiyye [t.y.]
  - » EZDÎ, Ebû İsmâil Muhammed b. Abdullah (ö. 231/846), *Târîhu fütûhi's-Şâm* (nşr. Abdülmunim Âmir), Kahire: Müessesetü sicillî'l-Arab 1970.
  - » FRANK, Tenney (ed.), *An Economic Survey of Ancient Rome*, I-VI, Baltimore: Johns Hopkins Press 1947.
  - » HAMÎDULLAH, Muhammed, *Mecmû'atu'l-vesâiki's-siyâsiyye fi'l-ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râşide*, Kahire: Lecnetü't-te'lîf ve't-terceme ve'n-neşr 1941.
  - » HİLL, Donald Routledge, *The Termination of Histiilities in the Early Arab Conquest A. D. 634-656*, London: Luzac 1971.
  - » İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan (ö. 571/1176), *Târîhu medîneti Dimaşk* (nşr. Selâhaddin Münecçid), I-X, Dimaşk: el-Mecme'u'l-ilmî el-Arabî 1951-1975.
  - » İBN A'SEM el-Küfî, Ebû Muhammed Ahmed (ö. 314/926), *Kitâbu'l-fütûh*, I-VI, Vizâretü'l-maârifî'l-Hindiyye 1388.
  - » İBN HAYYÂT, Halife (ö. 240/854), *Târîhu Halife b. Hayyât* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), I-II, Necef: Matba'atu'l-âdâb 1967.
  - » İBN SELLÂM, Ebû Ubeyd Kasım (ö. 224/838), *el-Emvâl* (nşr. Muhammed Hâmid el-Fakî) I-IV, Kahire 1353/1934.
  - » JOHSON, A. Chester-WEST, Louis C., *Byzantine Egypt: Economic Studies*, Princeton: Princeton University Press 1949.
  - » JONES, Arnold Hugh Marti, *The Later Roman Empire, 284- 602: A Social Economic and Administrative Survey*, I-III, Oxford: B. Blacwell 1964.
  - » KARMER [KRAEMER], C. J., *Excavations at Nessana, Non-Literary Papyrii*, III, Princeton: Princeton University Press 1958.
  - » KUDÂME b. Cafer (ö. 337/948), *el-Harâc ve sinâ'atu'l-kitâbe* (Yazma)
  - » SAÎD b. Bitrîk, *et-Târîhu'l-mecmû' ale't-tahkîk ve't-tasdik* (nşr. Luvîs Şeyho), I-II, Beyrut: Matbaatu'l-âbâi'l-yesûiyîin 1905-1906.
  - » SÛRYÂNÎ Mihâil (ö. 595/1199), *Sûryânî Patrik Mihâil Vekâyinâmesi*, II. Kısım (Yazma).
  - » TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk* (nşr. Michael Jan de Goeje) I-III, Leiden: Brill 1879-1901.
  - » YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebi'l-Ya'kûb (ö. 284/897), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Necef: el-Mektebetü'l-murtazaviyye 1358/1939.